

**Національний педагогічний університет  
імені М.П. Драгоманова**

**Манелюк Юрій Михайлович**

УДК 321:342.3 (091)

**ІДЕЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ І ХАРАКТЕРУ  
НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В ІСТОРІЇ  
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ –  
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

**АВТОРЕФЕРАТ**  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата політичних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі політології і соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

**Науковий керівник** – кандидат філософських наук, доцент

**Брегеда Анатолій Юхимович**

Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана

завідувач кафедри політології і соціології

**Офіційні опоненти:** доктор політичних наук, професор

**Горбатенко Володимир Павлович,**

Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН  
України, заступник директора

кандидат політичних наук

Полтавець Сергій Васильович,

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім.  
І.Ф.Кураса НАН України,

Науковий співробітник відділу етноісторичних  
досліджень

Захист дисертації відбудеться “01 ” лютого 2008 р. о 16.00 год.  
на засіданні спеціалізованої вченої ради К.26.053.12 Національного  
педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул.  
Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного  
педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Автореферат розіслано “ 22 ” грудня 2007 р.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради

Н.В.Крохмаль

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми дослідження.** В Україні створено необхідні політичні передумови інтенсифікації державотворчих процесів, надання державним інститутам рис досконалості, відповідності кращим світовим взірцям. Прийняття Конституції України відкрило перспективи рішучого заперечення в практичній діяльності провідних політичних сил методу “проб і помилок” при розв’язанні нагальних суспільних проблем. Однак ці сподівання значною мірою не виправдалися. Посттоталітарна трансформація країни не виправдано затягується. В країні продовжує панувати тривала криза. Законодавчим та виконавчим структурам влади не вдається виробити і втілити в життя узгоджену державну політику в її внутрішньому та зовнішньому вимірах.

Причини поглиблення кризи влади полягають насамперед в суттєвих вадах моделі організації державної влади, закріпленої в Конституції 1996 р. Тому не дивно, що дедалі гучніше в українському політикумі лунають заклики щодо необхідності ухвалення нового Основного закону, спроможного забезпечити успішне функціонування політичної системи держави. Проблема організації влади в Україні лише посилює суспільну значущість та потребує негайного розв’язання.

До переліку найбільш гострих питань перебігу державотворчих процесів сьогодення належать такі: Якою повинна бути Україна – унітарною чи федеративною? Вітчизняна модель державного правління має спрямовуватися у бік формування президентської, парламентської чи змішаної форми республіки, або взагалі державницьким ідеалом країни має стати монархія-гетьманат? Українська нація має розвивати демократичні традиції або ми не повинні відмовлятися і від альтернатив авторитарного характеру? Суперечки точаться й довкола питань про те, яким має бути парламент – одно- чи двопалатним; у якому напрямку має бути спрямований вектор національного розвитку – прозахідному (європейському) або проросійському (євразійсько-слов’янському)? Одним Україна бачиться соціально-орієнтованою державою з ринковою економікою, іншим – у вигляді модернізованої УРСР. У пересічного громадянина час від часу виникає далеко не риторичне запитання: чи усвідомлюють достойники, котрі вважають себе будівничими нової України, яку державу вони будують, і чи розуміють ці будівничі, як треба вести справу державного будівництва?

Відповісти на такі питання доволі важко, адже досвід державного будівництва в Україні дає підстави стверджувати, що в цій справі було більше імпровізацій, аніж заздалегідь продуманої і цілеспрямованої праці. Це особливо стосується швидкоплинного ХХ століття, коли протягом життя лише одного покоління існували Українська Народна Республіка, Українська

Радянська Соціалістична Республіка та сучасна Україна, кожна з яких претендувала чи претендує вважатись ідеалом тієї держави, якої прагне здобути український народ.

Розбудова держави вимагає уважного ставлення до власних традицій. Не потрібно жорстко пов'язувати сьгоднішні проблеми державотворення зі спадщиною наших попередників. Проте аналіз концепцій і доктрин того часу дозволяє дослідити специфіку розвитку українського суспільства, виокремити риси, які були йому притаманні та з'ясувати чи збереглися вони, попри всі історичні колізії. Важливим є те, що розвиток української політичної думки, незважаючи на несприятливі історичні умови, був постійним і безперервним. Характерними ознаками цього процесу є поступовість і еволюційність, коли кожен наступний етап розвитку базувався на досягненнях попередніх етапів, збагачуючись та доповнюючись завдяки постійному синтезу української національно-історичної традиції з доповненнями світової правової думки. Збереженню спадкоємності цього процесу значною мірою сприяла діяльність визначних представників української історії, зокрема таких як М.Драгоманов, І.Франко, Б.Кістяківський, М.Грушевський, М.Міхновський, В.Липинський, Д.Донцов та ін.

Особливість і складність сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні полягає в тому, що в ній синхронно відбуваються три різноспрямовані, але взаємозв'язані процеси: державотворення; консолідація української політичної нації; забезпечення етнонаціональної гармонії. Переважаючим процесом серед них є державотворення. Виходячи з цього, державним стерничим потрібно чітко усвідомлювати: яку державу, для кого і навіщо вони будують. Саме на ці питання намагалися дати відповідь українські інтелектуали кінця XIX – початку XX століття, досліджуючи форму держави та характер національного розвитку, оптимальні для майбутньої Української держави.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми “Розвиток соціально-політичних процесів в сучасних умовах в Україні” кафедри політології і соціології КНЕУ ім. В.Гетьмана, затвердженої Вченою радою КНЕУ (протокол № 11 від 25 червня 2007 р.) Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою КНЕУ (протокол № 4 від 25 грудня 1997 р.).

**Мета і завдання дослідження.** Метою представленого дисертаційного дослідження є здійснення теоретико-порівняльного аналізу та формулювання наукової характеристики поглядів на форму держави і характер національного розвитку України провідних вітчизняних суспільно-політичних мислителів та громадських діячів, які творили наприкінці XIX – на початку XX століття. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- визначити ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми та охарактеризувати стан джерельної бази;
- розглянути передумови, фактори та специфіку діяльності українських інтелектуалів і громадських діячів на зламі XIX – XX століть;
- дати експлікацію основних підходів до розуміння форми держави і характеру національного розвитку у вітчизняній суспільно-політичній думці зазначеного періоду;
- простежити еволюцію поглядів на державницьке майбутнє України провідних вітчизняних політичних мислителів кінця XIX – початку XX століття;
- з'ясувати особливості формування державницької політичної думки та її вплив на суспільно-політичні події в Україні;
- представити найбільш впливові наприкінці XIX – на початку XX століття моделі і концепції державності за основними параметрами форми держави та спрямування національного розвитку.

**Об'єктом дослідження** є система суспільно-політичних теорій та практика національного руху в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття.

**Предметом дослідження** є ідея співвідношення форми держави і характеру національного розвитку, вироблена вітчизняною суспільно-політичною думкою на зламі XIX – XX століть.

**Методологічну основу дисертаційної роботи** становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку, висвітлених у працях вітчизняних інтелектуалів на зламі XIX – XX століть. Представлена методологія дозволяє провести найбільш ґрунтовний аналіз об'єкту і предмету дослідження.

Провідними виступають системний, історико-порівняльний, критичний, антропологічний методи. Системність полягає у дослідженні співвідношення понять форми держави та характеру національного розвитку у концепціях і теоріях провідних українських інтелектуалів. Застосування історико-порівняльного методу та принципу історизму зумовлено необхідністю всебічного розкриття предмету дослідження, виявлення спадкоємності державницьких ідей в історії вітчизняної суспільно-політичної думки. Метод критичного аналізу дозволив авторові представленій роботи точніше зрозуміти зміст окремих положень та ідей українських мислителів з урахуванням оцінок їх сучасників і наступників. Антропологічний метод сприяв виявленню впливу чинників особистого характеру на ідейно-політичний зміст розробок ідеалу державності і спрямування

національного розвитку України у теоріях і концепціях вітчизняних вчених та громадських діячів.

При підготовці дисертаційного дослідження автор спирався на принципи об'єктивності та синергетичної визначеності історії людства, використав цивілізаційний підхід.

**Наукова новизна отриманих результатів.** У дисертації здійснено комплексне дослідження ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку України, обґрунтоване у працях вітчизняних політичних мислителів кінця XIX – початку XX століття. Реалізовано авторський підхід до визначення основних концепцій характеру національного розвитку, з'ясування базових підходів до розуміння оптимальної форми держави України. Запропонований підхід є спробою нової інтерпретації державотворчих процесів в історії суспільно-політичної думки України. В рамках проведеного дослідження обґрунтовано наступні теоретичні положення, які відзначаються науковою новизною та у вигляді тез виносяться на захист:

1. Здійснено комплексне вивчення змісту як провідних, загальновідомих концепцій форми держави (М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Липинського, В.Старосольського, М.Міхновського, Д.Донцова та інших), так і малодосліджених підходів до зазначеної проблематики (О.Ейхельмана, Є.Чикаленка, С.Томашівського, В.Кучабського, М.Сціборського). Це дозволяє зробити висновок про те, що вивчення науково-теоретичної спадщини українських інтелектуалів з проблем державотворення має бути продовжене, оскільки ідея національної державності, яка була центральною у дослідженнях кінця XIX – початку XX століття, залишається доволі актуальною сторіччя потому.

2. Систематизовано підходи щодо визначення характеру національного розвитку Української держави, вироблені вітчизняними інтелектуалами на зламі XIX – XX століть. Авторський підхід до цієї проблематики полягає в тому, що у дослідженні розглядаються три основні традиції у вітчизняній суспільно-політичній думці щодо розуміння спрямованості національного розвитку України: панславістсько-федералістська, консервативно-націократична та націонал-самостійницька. Представлений підхід пропонує дещо в іншому ракурсі аналізувати проблему визначення характеру національного розвитку у державницьких концепціях, адже являє собою альтернативу сформованому у сучасній вітчизняній політичній науці підходу, відповідно до якого досліджуються народницька, монархічна та націонал-радикальна державницькі школи.

3. Зроблена одна з перших спроб у вітчизняній політичній науці поєднати розгляд документальних джерел (як програм політичних партій України початку XX століття, так і документальних свідчень самих

українських інтелектуалів) з аналізом концептуального осмислення ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку, представленого у науково-теоретичній спадщині національної суспільно-політичної думки зазначеного періоду. Це дозволило критично переосмислити як науково-теоретичні напрацювання з проблем української державності, так і практичну діяльність політично свідомих й активних українців у боротьбі за національну самостійність.

4. Просліджено пряму взаємозалежність між науково-теоретичним обґрунтуванням спрямування і характеру національного розвитку та визначенням оптимальної форми держави України. Так, представники панславістсько-федералістської традиції бачили майбутню Українську державу як демократичну республіку (причому, більшість з них схилилися до ідеї парламентського республіканізму) з федеративним устроєм, а ідеологи консервативно-націократичного та націонал-самостійницького напрямків відстоювали ідеали унітарної, автократичної державності, пропонуючи творення або монархічно-гетьманської форми правління, або республіканізму з надзвичайно концентрованими повноваженнями центральної влади (деякі з них закликали до необхідності встановлення диктатури, беручи за приклад тоталітарні режими Італії і Німеччини).

5. Показано, що витoki національно-державницької думки України кінця XIX – початку XX століття базуються на інтелектуальній та громадсько-політичній спадщині М.Драгоманова – одного з фундаторів вітчизняної політичної науки, праці якого стали основою для подальших наукових та політичних пошуків як прихильників ліберально-демократичних ідеалів, так й ідейних опонентів драгоманівської традиції. Саме М.Драгоманов одним з перших почав обґрунтовувати у дусі загальноєвропейських демократичних тенденцій ідею необхідності творення української політичної нації. Незважаючи на те, що політичний мислитель тривалий час залишався прихильником ідей панславізму, він створив новаційну для свого часу європоцентристську модель суспільно-політичного розвитку, яка стала основою для подальших розробок щодо визначення ідеї національного розвитку української державності.

6. Дістала подальшого розвитку ідея про те, що державницькі ідеї в українській політичній думці, зокрема погляди на форму держави, зазнали значних змін під впливом тих бурхливих суспільно-політичних подій, які відбувалися на зламі XIX – XX століть. Простежено передумови та фактори, які вплинули на трансформацію поглядів М.Драгоманова, І.Франка та М.Грушевського на федералістське майбутнє України. Аргументовано, що державницькі концепції представників консервативно-націократичної та націонал-самостійницької традицій, зокрема їх негативне ставлення до демократії, зазнали трансформації саме після поразки визвольних змагань 1917

– 1920 рр. Такі зміни багато в чому були зумовлені розчаруванням вказаних мислителів у здатності української інтелектуальної та політичної еліти відстояти національну державність.

**Практичне значення отриманих результатів** визначається тим, що основні положення проведеного дослідження сприяють розширенню і поглибленню наукових знань про ідею співвідношення форми держави і характеру національного розвитку України, що опрацьовувалася на зламі ХІХ – ХХ століть. Висновки та положення дисертаційної роботи можуть бути використані для подальшого наукового аналізу витоків державницьких ідеалів у вітчизняній суспільно-політичній спадщині, для систематизації напрацювань українських політичних мислителів у царині історії політичної думки, послужити методологічним джерелом для вирішення актуальних політичних проблем сьогодення, пов'язаних з визначенням вектору національного розвитку та визначенням оптимальної форми держави, а також залучені при написанні монографій та підготовці навчальних посібників і підручників. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі у вищих навчальних закладах України при викладанні курсів з політології, історії української політичної думки, історії України, історії української Конституції та інших спеціальних навчальних курсів.

**Особистий внесок дисертанта** в одержанні наукових результатів полягає в розробці авторського підходу щодо дослідження ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця ХІХ – початку ХХ століття.

**Апробація результатів дисертаційного дослідження.** Основні положення дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри політології і соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, а також апробовувалися у низці авторських публікацій і у виступах на таких науково-практичних конференціях: науково-практична конференція “Реформування державної служби в Україні: стан, проблеми та перспективи” (28 травня 1998 р., Київ); науково-практична конференція “Актуальні проблеми правової реформи у сучасній Україні” (18 травня 2000 р., Київ); Всеукраїнська науково-практична конференція “Збереження природної, історичної та культурної спадщини, як фактор формування національної свідомості” (22-24 жовтня 2004 р., Черкаси); круглий стіл “Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку” (23 березня 2006 р., Київ).

**Публікації.** Основні висновки та положення дисертації викладено у 7 публікаціях. 6 публікацій вміщені у виданнях, визнаних ВАК України фаховими з політології.

**Структура дисертації.** Проблеми, які стали об'єктом даного дослідження, визначили логіку і структуру роботи. Дисертація складається із

вступу, трьох розділів (які поділяються на вісім підрозділів), висновків, списку використаних джерел, що включає 232 найменування, 6 з яких – іноземними мовами. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, основна частина дисертації – 178 сторінок.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У “**Вступі**” обґрунтовуються актуальність і новизна теми дослідження, характеризуються теоретико-методологічні основи, формулюються мета і завдання; розкриваються наукова новизна і практичне значення даного дослідження; окреслюється рівень апробації його результатів; подається структура дисертації.

**У першому розділі - “Історико-політологічний аналіз ідеологічних засад формування парадигми української державності”** – на основі систематизації широкого кола наукових джерел доведено, що питання визначення оптимальної форми держави і характеру національного розвитку України наприкінці XIX – на початку XX століття було центральною тематикою наукових пошуків найвизначніших вітчизняних інтелектуалів, а також основою програмно-ідеологічних розробок суспільно-політичного спрямування. Саме період зламу XIX – XX століть – це час концептуального оформлення ідеї української державності. Хронологічні рамки представленого дослідження охоплюють 80-ті роки XIX – 30-ті роки XX століття – один з найбільш доленосних та драматичних періодів вітчизняної історії. Нижня планка пояснюється тим, що саме в цей час плідно працював М.Драгоманов, теоретичну спадщину якого активно використовували, критикували і спростовували наступні представники різних напрямів української суспільно-політичної думки. У першій половині XX століття починається новий етап розвитку українського суспільства і відповідно, новий ступінь осмислення проблеми.

Основою дисертаційного дослідження є праці найбільш авторитетних вітчизняних політичних мислителів кінця XIX – початку XX століття. Тому значну частину бібліографії представленого дослідження являє собою інтелектуальна спадщина українських вчених та суспільно-політичних діячів, які працювали у зазначений період.

Перед тим, як розглянути теоретико-концептуальну спадщину з досліджуваної проблематики, було проаналізовано ідейно-політичні засади, висвітлені у програмах провідних політичних партій України початку XX століття. (Українська Народна Партія (УНП), Українська Демократична Партія (УДП), Українська Радикальна Партія (УРП), Українська Демократично-Радикальна Партія (УДРП), Українська Соціал-Демократична

Робітнича Партія (УСДРП), Українська Селянська партія (УСП), Українська Партія Соціалістів-Революціонерів (УПСР), Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС).

Даний аналіз засвідчив, що політична ситуація в Україні на зламі XIX – XX століть визначалася надзвичайним ідеологічним плюралізмом ідей, ідеалів, поглядів, концепцій. На політичній арені тогочасної України домінували партії лівоцентристського спрямування, які досить помірковано уявляли державницьке майбутнє України, залишаючись на автономістських та федералістських позиціях. Ідеологи партій правого спрямування, хоча і не мали широкої підтримки серед українства, послідовно відстоювали ідеї державної самостійності України. Спільними для програм усіх вітчизняних партій кінця XIX – початку XX століття було те, що вони виступали за розвиток демократії в Україні, широкі політичні права громадян, хоча і не мали чіткого уявлення про побудову політичної системи України та не вбачали за необхідне зосередити увагу зокрема на базових конституційних засадах державності.

Розглядаючи історіографію проблеми дослідження співвідношення форми держави і характеру національного розвитку у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX століття, варто виділити три етапи.

Перший – це остання чверть XIX – перше десятиріччя XX століття, коли панівними залишалися ідеї панславізму та федералізму. Цей етап позначився передусім домінуванням політичного та наукового авторитету М.Драгоманова, ідеї якого у повному обсязі або частково поділяли І.Франко, Є.Чикаленко, М.Грушевський та багато інших вчених і громадських діячів.

Другий етап – це початок – перша чверть XX століття. У цей період серед названих напрямів виділяється консервативний, представники якого, відстоюючи пріоритет інтересу держави над інтересом нації, спирались на думку, що найбільш сприятливою формою державного правління в Україні є консервативно-монархічна держава. Серед представників української консервативної думки виділяються В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський.

Формування третього етапу (1918 – 1930-ті роки) було зумовлено розчаруванням частини вітчизняних інтелектуалів результатами та наслідками визвольних змагань в Україні, наслідком чого стала відмова таких представників націонал-самостійницької ідеології, як Д.Донцов, М.Сціборський від ідеалів демократії на користь автократичних принципів побудови державності.

При підготовці представленого дослідження також були використані праці таких вітчизняних вчених кінця XIX – початку XX століття: О.Бочковського „Життя нації. Наука про націю та її життя”, „Народження нації”; В.Винниченка „Відродження нації”; О.Ейхельмана „Історія державних

конституцій”; Ю.Липи „Призначення України”; І.Лисяка-Рудницького „Між історією та політикою”; М.Скрипника „Статті й промови з національного питання”; В.Старосольського „Теорія нації”; С.Шелухіна „Історично-правні підстави української державності”, „Україна”.

Розгляд сучасних досліджень з зазначеної проблематики дає підстави стверджувати, що сьогодні не бракує напрацювань цього напрямку. Базовими для представленої дослідження стали наступні праці. По-перше, це монографічне дослідження М.Кармазіної „Ідея державності в українській політичній думці” – одна з перших робіт, присвячених вітчизняній політичній думці кінця XIX – початку XX століття. По-друге, це монографічна робота О.Салтовського „Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття)”, у якій концепції української державності розглядаються як концентрована, узагальнена форма. По-третє, праця авторського колективу під керівництвом Ф.Кирилюка „Українська політологія: витoki та еволюція”, у цьому навчальному посібнику його автори прагнули уникнути заідеологізованих оцінок історії української політичної думки. Чимале значення для розуміння досліджуваної проблематики відіграли наукові розробки Т.Андрусяка, С.Верстюка, С.Гелея, І.Гирича, В.Згурської, І.Кресіної, Б.Кухти, С.Лінецького, В.Лісового, В.Мойсієнка, О.Мотиля, В.Потульницького, Ю.Римаренка, Ф.Рудича, О.Ситника, В.Чепиноги, Ю.Шемшученка та інших дослідників.

Загалом на сьогодні забезпечено наукові умови для всебічного вивчення цієї тематики. При цьому, деякі аспекти даної проблематики залишаються малодослідженими або такими, які виявляються надмірно заідеологізованими, з домінуванням суб’єктивістських оцінок. Тому, представлена робота є продовженням попередніх досліджень.

Вивчення та творче використання спадщини вітчизняних інтелектуалів, які творили наприкінці XIX – на початку XX століття, з питань будівництва Української держави є вимогою часу. Важливо широко вивчати соціально-політичні вчення минулого. Якби ми з більшою повагою відносилися б до політичних теорій минулого, до свого досвіду і досвіду інших країн, то нам би не довелося так довго і проблематично на практиці втілювати такі поняття як демократія, громадянське суспільство, оминаючи такі небезпечні поняття як охлократія, популізм, авторитаризм, тоталітаризм. І тут не можна не зв’язати з цим українським питанням думки видатних українських мислителів, які на власному досвіді переконалися у необхідності вдумливого підходу до проблем державотворення.

**У другому розділі – “Вітчизняний досвід обґрунтування ідеї національного розвитку у працях українських дослідників кінця XIX – початку XX століття”** – проводиться ідея про те, що політична думка кінця XIX – початку XX століття характеризується виникненням різноманітних

концепцій української державності, формуванням декількох підходів до визначення характеру національного розвитку майбутньої Української держави. Вітчизняна політична думка цього періоду сформувала три основні традиції щодо визначення характеру національного розвитку української державності: панславістсько-федералістську, консервативно-націократичну та націонал-самостійницьку. Незважаючи на певні розбіжності в розумінні шляхів та форм утворення української держави, їх об'єднує те, що з наукової та історичної точок зору вони доводили невід'ємність прав українського народу на свою державність і самостійність визначення ним характеру та напрямків національного розвитку.

Найбільш авторитетними представниками панславістсько-федералістської традиції у другій половині XIX – на початку XX століття були М.Драгоманов, І.Франко, С.Чикаленко та М.Грушевський, в теоріях яких можна простежити певну еволюцію їх поглядів щодо майбутнього характеру національного розвитку України. Якщо у першій половині XIX століття панславізм та визнання необхідності створення федерації (або конфедерації) слов'янських народів для українських інтелектуалів була майже безперечною, то вже у другій половині XIX століття ідеали панславізму поступово трансформуються. Так, М.Драгоманов після 1880-х років під впливом сучасних йому політичних подій як на теренах Російської імперії, так і в країнах Європи визнає політичні проекти на засадах „слов'янської ідеї” невідповідними українським потребам, хоча і не відмовляється від гасел федералізму. Найбільшим внеском Драгоманова у розвитку національної державницької теорії було відстоювання та обґрунтування ідеї творення української політичної нації, розробка засад функціонування громадянського суспільства, визнання необхідності всебічного забезпечення прав і свобод людини.

У першій чверті XX століття більшість українських інтелектуалів відходять від ідеалів федералізму та панславізму і стають прихильниками самостійницького шляху національного розвитку України. Ідея повної самостійності та унітарного державного устрою України обґрунтовувалася як представниками консервативно-націотворчої традиції, так і прибічниками націонал-радикальних поглядів.

Консервативно-державницьку традицію презентували теорії В.Липинського, С.Томашівського та В.Кучабського. В.Липинський є найбільш визнаним представником консервативно-державницького напрямку у вітчизняній політичній науці, на переконання якого класократія у формі історичного гетьманату, тобто трудової легітимної монархії постає найоптимальнішим напрямком національного розвитку України. С.Томашівський, у свою чергу, виступав за створення трудової клерикальної монархії, за об'єднання монархії і греко-католицької церкви, причому цей

проект пропонувався передусім для Галичини, але, водночас, дослідник не відкидав і республіканської форми правління. В.Кучабський ідеальним напрямком національного розвитку української державності вважав творення міліарної монархії. Таким чином, український консерватизм на початку XX століття ґрунтувався на засадах монархічної форми правління українського історичного легітимізму, визнанні пріоритету держави у суспільстві, провідної ролі аристократії у державотворчому процесі, ідеях не етнічного, а територіального патріотизму та важливості для національного розвитку релігійної єдності народу.

Аналізуючи консервативно-націотворчу традицію, не можна не розглянути і концепцію В.Старосольського, який сформулював теорію нації. Провідною тезою теорії В.Старосольського було твердження: „кожна нація є держава”, тому факт формування української нації означав необхідність творення національної держави. У націотворчих процесах вчений, подібно до прихильників консервативного напрямку, чільне місце надавав національній аристократії. Отже, на початку XX століття представниками консервативно-націотворчої традиції була визначена та аргументована необхідність створення самостійної, унітарної української держави.

Найбільш дискусійними і сьогодні залишаються погляди на характер національного розвитку прибічників націонал-самостійницьких ідеалів (М.Міхновського, Д.Донцова та М.Сціборського). Націонал-радикали висунули проект творення української державності на засадах націоналізму, причому під нацією вони розуміли, на відміну від федералістів та консерваторів, спільність людей передусім за етнічною ознакою. Націонал-радикали відкидали демократичний шлях поступу майбутньої української держави, вважаючи більш оптимальною для національного розвитку автократію. Національно-радикальний напрям на цьому етапі сформулював виразно одну думку: нормальний розвиток України можливий лише в межах незалежної Соборної Держави.

Таким чином, вітчизняна політична думка на рубежі XIX – XX століть визначалася плюралізмом ідей, ідеалів, концепцій щодо окреслення характеру національного розвитку майбутньої Української держави та широкими суспільно-політичними дискусіями у середовищі українських інтелектуалів. Із огляду на процеси державотворення, що становлять основний зміст сучасного періоду в Україні, логічним і актуальним є вивчення української політичної думки цього періоду, і зокрема – теоретичного потенціалу напрацьованого довкола ідеї державності та напрямків національного розвитку.

**У третьому розділі – “Теорія форми держави та її тлумачення у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX століття”** вказується на те, що на початку XX століття була визначена необхідність створення Української держави, проте вітчизняне національне відродження й

суспільно-політична думка не могли вкластися в одне річище у питаннях визначення найбільш оптимальної форми держави для України. На зламі XIX–XX століть існувало дві течії у вітчизняній політичній думці: поступово-демократична, яка по суті відстоювала автономно-федеративний устрій, та націонал-самостійницька, яка відстоювала ідеї незалежності та унітарності майбутньої Української держави. Важливо, що жодна з українських ідеологічних течій, на відміну від російських, не ставила під сумнів історичні права українців на власне самоврядування на своїй етнічній території. Йшлося про реальність і прийнятність реалізації тієї чи іншої схеми.

В складних міжнародних умовах, що склалися на Сході Європи, зокрема в Україні, в кінці XIX – на початку XX століття, ідея федералізму, змінюючи свої зовнішні форми і політичні орієнтири, панувала в науковій та громадсько-політичній діяльності видатних мислителів того часу. Одні представники української інтелектуальної еліти, котрі сповідували ідеали федералізму, схильні були бачити майбутню Україну як члена слов'янської спілки християнських республік, другі мали більше надії на здійснення федералізму “південно-західнослов'янського, ніж російського”, а інші – й їх була більшість – мислили Україну лише у федеративній злуці з Росією. Найбільш повно, розробили та розкрили концепцію федеративного державного устрою М.Драгоманов та М.Грушевський, які були однодумцями щодо майбутнього державного устрою. Відмінність же в їхніх поглядах полягала в тому, що М.Драгоманов виступав за обласну автономію за господарчо-територіальною ознакою, не виключаючи і національного моменту, а М.Грушевський відстоював національно-територіальну автономію. Концепція федералізму М.Драгоманова, і концепції М.Грушевського, Є.Чикаленка та О.Ейхельмана виступили засобом реалізації специфічної української ідеї за умов багатовічної втрати державної незалежності.

Прихильниками ідей унітарності та соборності України були як представники українського консерватизму (В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський), так й ідеологи націонал-самостійницьких ідеалів (М.Міхновський, Д.Донцов, М.Сціборський). Спільними у представників цих двох традицій виявилися також їх уявлення про характер політичного режиму майбутньої Української держави. Так, якщо прибічники ідеалів федералізму виступали за розвиток демократичної України, то поборники ідей унітаризму відстоювали автократичні чи навіть тоталітарні засади функціонування механізмів державної влади.

Таким чином, на початку XX століття в середовищі українських інтелектуалів сформувалися два впливові напрямки: ліберально-демократичний, який розвивався у річищі загальнодемократичних світових тенденцій, та автократичний, що сформувався багато в чому під впливом подій визвольних змагань в Україні та розчарування нездатністю

українських демократів захистити національну незалежність. М.Драгоманов з його ідеалом політичної свободи, Б.Кістяківський та М.Ковалевський, які розробляли теорію правової держави, М.Грушевський – „батько” сучасної української демократії були виразниками ліберально-демократичних та соціал-демократичних ідеалів в Україні, вплив та значення ідей яких визнавалися їх західними однодумцями. Прихильники автократичних ідей створили оригінальні теорії національного державотворення, обґрунтовуючи свої антидемократичні настрої нездатністю ліберальної демократії вибороти і зберегти державну незалежність України за умов ворожого оточення, а також спираючись на вітчизняний історичний досвід.

Ідейно-політичний плюралізм у середовищі вітчизняних вчених та громадських діячів виявився також у тому, що серед них не існувало єдиної думки щодо майбутньої форми державного правління в Україні. Поборники ідей федералізму були прихильниками республіканської форми правління, проте серед них не було однастайності щодо визначення характеру республіки: частина дослідників виступала за парламентську республіку (цю ідею відстоював зокрема М.Грушевський), інші виступали за сильну президентську владу. Представники націонал-самостійницької ідеології також виступали за республіканську форму правління в майбутній Українській державі, але оптимальною вони вважали автократичну республіку з сильною центральною владою, носієм якої має бути провідна верства суспільства. Схожі погляди відстоювали і національні консерватори, замінюючи ідеал президентської автократичної республіки цінностями монархії.

На основі аналізу поглядів вітчизняних інтелектуалів на форму держави, оптимальну для України, встановлено, що у цей період сформувалися різні течії, спільною рисою яких стало визнання права українського народу створити власну державу.

**У “Висновках”** підбито підсумки дослідження, зроблено узагальнення і сформульовано рекомендації.

Національно-державне становлення України являє собою складний, драматичний процес, досягнення якого потребувало і потребує ґрунтовного науково-теоретичного аналізу та вироблення практичних рекомендацій щодо визначення ролі держави у суспільному розвитку. Історія вітчизняної політичної думки виступає багато в чому пошуком і дослідженням проблеми національної державності. Починаючи з часів існування Київської держави і до кінця ХХ століття, коли Україна набула довго омріяну незалежність, державотворча проблематика суспільно-політичних досліджень вітчизняних вчених охоплювала питання концептуального осмислення сутності, завдань і ролі держави у суспільстві, розробку ідеальних моделей національного розвитку, пошуку та визначення оптимальної форми держави.

Особливий інтерес щодо розгляду ідеї співвідношення характеру національного розвитку та форми держави в історії вітчизняної суспільно-політичної думки становить період кінця XIX – початку XX століття. Саме в цей період Україна отримала реальний шанс здобути державну незалежність. До того ж, на зламі XIX – XX століть починається інституціоналізація вітчизняної політичної науки, пов'язана з іменами М.Драгоманова, І.Франка, М.Грушевського, В.Липинського, Д.Донцова та багатьох інших політичних мислителів. Політична спадщина українських інтелектуалів зазначеного періоду не втратила своєї актуальності та значущості і сьогодні.

Ідеологічно-прикладне та науково-теоретичне вирішення питання щодо визначення та обґрунтування мети, сутності, спрямування, форми організації та шляхів творення майбутньої Української держави корелювалося, виходячи з ідейно-політичних позицій того чи іншого політичного мислителя або громадського діяча. Найбільш значимими ідеологічними традиціями у цей період виступають лібералізм, консерватизм, соціалізм та націоналізм. Суспільно-політичні ідеали зазначених доктринальних традицій стали основою для формування перших українських політичних партій.

Аналіз ідейно-політичних засад, висвітлених у програмах провідних політичних партій України початку XX століття, засвідчив, що політична ситуація в Україні на зламі XIX – XX століть визначалася надзвичайним ідеологічним плюралізмом ідей, ідеалів, поглядів, концепцій. На політичній арені тогочасної України домінували партії лівоцентристського спрямування, які досить помірковано уявляли державницьке майбутнє України, залишаючись на автономістських та федералістських позиціях. Ідеологи партій правого спрямування хоча і не мали широкої підтримки серед українства, послідовно відстоювали ідеї державної самостійності України.

Вітчизняна політична думка кінця XIX – початку XX століття характеризується формуванням декількох підходів щодо визначення характеру національного розвитку та форми держави майбутньої України. В зазначений період сформувалося три основні традиції щодо визначення характеру національного розвитку української державності: панславістсько-федералістська, консервативно-націократична та націонал-самостійницька. Незважаючи на певні розбіжності в розумінні шляхів та форм утворення української держави, їх об'єднує те, що з наукової та історичної точок зору вони доводили невід'ємність прав українського народу на свою державність і самостійність визначення ним характеру та напрямків національного розвитку.

Найбільш авторитетними представниками панславістсько-федералістської традиції у другій половині XIX – на початку XX століття були М.Драгоманов, І.Франко, С.Чикаленко та М.Грушевський, в

теоріях яких можна простежити певну еволюцію поглядів щодо майбутнього характеру національного розвитку України. Якщо у першій половині XIX століття основою панславістсько-федералістських поглядів було беззаперечне визнання того, що українська державність можлива виключно через створення федерації (або конфедерації) слов'янських народів, то вже у другій половині XIX століття ідеали панславізму поступово трансформуються під впливом тогочасних суспільно-політичних подій як в Російській імперії, так і на теренах Східної Європи.

У першій чверті XX століття більшість українських інтелектуалів відходять від ідеалів федералізму та панславізму і стають прихильниками самостійницького шляху національного розвитку України. Ідея повної самостійності та унітарного державного устрою України обґрунтовувалася як представниками консервативно-націотворчої традиції, так і прибічниками націонал-радикальних поглядів.

Консервативно-державницьку традицію презентували теорії В.Липинського, С.Томашівського та В.Кучабського. Український консерватизм початку XX століття ґрунтувався на засадах монархічної форми правління як логічно-історичного продовження національного легітимізму, визнанні пріоритету інтересів держави над потребами особи, визнанні провідної ролі аристократії у державотворчих процесах та необхідності врахування у національному розвитку релігійного чинника.

Так, державницькі монархічні погляди в сполученні із засадами християнства, етики і консерватизму складають зміст політичної і історичної концепції В.Липинського. Вчений шукав “четвертого шляху” поза демократією, фашистською і більшовицькою диктатурами та інтегральним націоналізмом, сподіваючись знайти його в конституційній монархії, вважаючи, що саме конституційна монархія є найбільш розвиненою формою державного правління. Майбутня українська держава, відповідно до теорії В.Липинського, – це незалежна монархічна держава дідового (спадкового) характеру з обов’язковою передачею наслідної гетьманської влади. Гетьман уособлює державу і є своєрідним національним прапором, найвищим символом держави.

На відміну від В.Липинського, державницьким ідеалом для С.Томашівського було творення клерикальної монархії, хоча він не відкидав республіканського типу політичного правління, оскільки взагалі не проводив чіткого розмежування між монархією і республікою. Державницька концепція С.Томашівського базувалася на засадах територіального патріотизму та провідної ролі церкви. В.Кучабський – інший представник консервативної традиції – виступав за формування військової монархії, адже, на його переконання, саме військові мають сильний вождістський характер та здатні очолити державотворчі процеси в країні.

У свою чергу, інший вітчизняний дослідник цього часу – В.Старосольський сформулював теорію нації. Провідною тезою теорії В.Старосольського було твердження: „кожна нація є держава”, отже факт формування української нації означав необхідність творення національної держави. У націотворчих процесах вчений, подібно до прихильників консервативного напрямку, чільне місце надавав національній аристократії. Таким чином, на початку ХХ століття представниками консервативно-націотворчої традиції була визначена та аргументована необхідність створення самостійної, унітарної української держави.

Найбільш дискусійними і сьогодні залишаються погляди на характер національного розвитку прибічників націонал-самостійницьких ідеалів (М.Міхновського, Д.Донцова та М.Сціборського). Саме один з творців націонал-самостійницької традиції – М.Міхновський – першим серед вітчизняних інтелектуалів висунув ідею необхідності побудови незалежної і соборної (унітарної) України. Націонал-радикали висунули проект творення української державності на засадах націоналізму, причому під нацією вони розуміли, на відміну від федералістів та консерваторів, спільність людей передусім за етнічною ознакою. Націонал-радикали відкидали демократичний шлях поступу майбутньої Української держави, вважаючи більш оптимальною для національного розвитку автократію чи навіть тоталітарну диктатуру.

Вітчизняна політична думка на рубежі ХІХ – ХХ століть визначалася плюралізмом ідей, ідеалів, концепцій щодо окреслення характеру національного розвитку та визначення форми майбутньої Української держави. На початку ХХ століття сформувалися два впливові напрямки: ліберально-демократичний, та автократичний, що сформувався багато в чому під впливом подій визвольних змагань в Україні та розчарування нездатністю українських демократів захистити національну незалежність. М.Драгоманов з його ідеалом політичної свободи, Б.Кістяківський та М.Ковалевський, які розробляли теорію правової держави, М.Грушевський – „батько” сучасної української демократії – були виразниками ліберально-демократичних та соціал-демократичних ідеалів в Україні, вплив та значення ідей яких визнавалися їх західними однодумцями. Прихильники автократичних ідей (Д.Донцов та М.Сціборський) створили оригінальні теорії національного державотворення, обґрунтовуючи свої антидемократичні настрої нездатністю ліберальної демократії вибороти і зберегти державну незалежність України за умов ворожого оточення, а також спираючись на вітчизняний історичний досвід.

З огляду на процеси державотворення, що становлять основний зміст сучасного періоду в Україні, цілком логічним є вивчення української політичної думки цього періоду, і зокрема – теоретичного потенціалу,

напрацьованого довкола ідеї державності та напрямків національного розвитку. Конституційні проекти, політичні концепції, політико-правові документи й дослідження кінця XIX – початку XX століття залишаються актуальними і сьогодні та можуть бути використані не лише у царині теоретичної політології, але й в роботі органів державної влади та місцевого самоврядування. До того ж, саме у цей історичний період у вітчизняній політичній науці були здійснені спроби розробити геополітичну парадигму української зовнішньої політики, визначити місце України у світовому політичному процесі. Отже, теоретична спадщина політико-правового характеру вітчизняних інтелектуалів досліджуваного періоду потребує подальшого прискіпливого вивчення та формулювання відповідних практичних рекомендацій.

### **Основні наукові положення дисертаційного дослідження викладені у таких публікаціях автора**

1. Манелюк Ю.М. Проблема політичного демократичного режиму в українській політичній думці // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – Випуск 1. – С. 97-103.
2. Манелюк Ю.М. Погляди на форми політичного режиму в суспільно-політичній думці України // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – № 3. – 1998. – С. 208-218.
3. Манелюк Ю.М. Погляди представників національно-радикального напрямку української суспільно-політичної думки початку XX століття на форми державного устрою України // Актуальные проблемы правовой реформы в современной Украине: Сборник научных трудов. – Приложение № 8 (13) к научному журналу “Персонал” № 4 (58). – К.: МАУП, 2000. – С. 59-62.
4. Манелюк Ю.М. Погляди на федеративний державний устрій України М.П.Драгоманова та Є.Х.Чикаленка (порівняльний аналіз) // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – №11. – К.: Знання України, 2002. – С. 6-13.
5. Манелюк Ю.М. Форми правління та державний устрій України в конституційних проектах першої половини XX століття // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ТОВ “XXI століття: діалог культур”, 2005. – Вип. 18. – С. 77-83.
6. Манелюк Ю.М. Націотворча теорія держави в українській політичній думці кінця XIX – початку XX століття (на прикладі концепцій В.Липинського та В.Старосольського) // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред.. В.П.Бех. – Вип. 62. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 163-173.

7. Манелюк Ю.М. Національно-державницький аспект у політичній теорії Михайла Драгоманова // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: “ІНТАС”, 2007. – Вип. 24. – С. 97-106.

## АНОТАЦІЯ

Манелюк Ю.М. Ідея співвідношення форми держави і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця XIX – початку XX століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ, 2007.

У дисертації здійснено комплексне вивчення змісту як провідних, загальновідомих концепцій форми держави (М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Липинського, В.Старосольського, М.Міхновського, Д.Донцова та інших), так і молодосліджених підходів до зазначеної проблематики (О.Ейхельмана, Є.Чикаленка, С.Томашівського, В.Кучабського, М.Сціборського).

Систематизовано підходи щодо визначення характеру національного розвитку Української держави, вироблені вітчизняними інтелектуалами на зламі XIX – XX століть. У дослідженні розглянуто три основні традиції у вітчизняній суспільно-політичній думці щодо розуміння спрямованості національного розвитку України: панславістсько-федералістська, консервативно-націократична та націонал-самостійницька.

Критично переосмислено як науково-теоретичні напрацювання з проблем української державності, так і практичну діяльність політично свідомих й активних українців у боротьбі за національну самостійність.

**Ключові слова:** держава, форма держави, політичний режим, державний устрій, форма правління, республіка, монархія, федерація, унітаризм, суверенітет, автономія.

## АННОТАЦИЯ

Манелюк Ю.М. Идея соотношения формы государства и характера национального развития в истории общественно-политической мысли Украины конца XIX – начала XX столетия. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.01 – теория и история политической науки.

Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана. Киев, 2007.

В диссертации осуществлено комплексное изучение содержания как ведущих, общеизвестных концепций формы государства, так и малоисследованных подходов к указанной проблематике.

Систематизированы подходы относительно определения характера национального развития Украинского государства, выработанные отечественными интеллектуалами на изломе XIX – XX столетий. В исследовании рассмотрены основные традиции в отечественной общественно-политической мысли относительно понимания направленности национального развития Украины.

Критически переосмыслены как научно-теоретические наработки проблем украинской государственности, так и практическая деятельность политически сознательных и активных украинцев в борьбе за национальную самостоятельность.

**Ключевые слова:** государство, форма государства, политический режим, государственное устройство, форма правления, республика, монархия, федерация, унитаризм, суверенитет, автономия.

## SUMMARY

Manelyuk Y.M. Idea of correlation of form of the state and character of national development in history of social and political opinion of Ukraine end XIX – to beginning of XX . – Manuscript.

Thesis on competition of scientific degree of the candidate of political sciences on a speciality 23.00.01 – theory and history of political science. Vadym Hetman Kyiv National Economic University. Kyiv, 2007.

**Keywords:** state, form of the state, political mode, political system, form of rule, republic, monarchy, federation, sovereignty, autonomy.